

Johannes Berger

ALI OBSTAJA POSTMODERNA DRUŽBENA RAZVOJNA STOPNJA*

* Prev. iz J. Berger: Gibt es im nachmodernes Gesellschaftsstadium?, Soziale Welt, št. 4, 1986, Marxismus und Modernisierungstheorie in Widerstreit

Navzkrižje med teorijo modernizacije in marksizom

I.

Različne raziskovalne tradicije, v katerih se sociologija ukvarja z evolucijo tistega družbenega sistema, kateremu dolguje svoj lastni nastanek, slone na skupni premisi, da je moderna družba sicer nastala z revolucioniranjem vseh ustaljenih produkcijskih in življenjskih razmerij, revolucioniranjem, ki v zgodovinskem pogledu nima vzora, vendar pa, da družbeni red, ki ga je le-to porodilo, ni podvržen novi preobrazbi, ki bi odpravila vse tiste socialne kategorije, ki jih je priklicala sama industrijska revolucija. Sociološki neoevolucionizem kot – na nižji ravni abstrakcije – denimo raziskovanje modernizacije, teorije racionalizacije v tradiciji Maxa Webra in gospodarsko-antropološko raziskovanje (Polanyi), vse to izhaja iz dejstva, da so (a) moderne družbe nastale iz radikalnega preloma s tradicionalno družbo; da je (b) ta korak od enega do drugega razvojnega pola nedvoumen in nepovraten in da (c) ta korak ni zgolj evolucijska etapa, ki bi ji sledil še postmoderni stadij.

Pogledi na to, katere okoliščine morajo biti dane za razvojni korak od tradicionalne v moderno družbo, kakšne posledice ima ta korak, koliko neogiben je ta proces nasploh in ali ima v sebi univerzalni pomen, so se sicer med seboj razhajali. (cf. Zapf, 1975 in Flora, 1974). Ustalilo pa se je temeljno naziranje, da so moderne družbe plod svetovnozgodovinske cezure – katere izhodišča in posledice so tema teorije modernizacije – pri čemer te družbe nikakor niso klini na prikazovani lestvi vzpenjajočih se družbenih formacij, ki bi jih puščala za seboj evolucija med svojim nadaljnjim vzponom. Moderna družba se poraja z radikalnim prelomom s tradicijo, vendar je njen nadaljnji razvoj kontinuiran; prelom s tradicijo same moderne ni več mogoč.

Samo revolucionarni marksizem se je postavil po robu temu pomovanju.¹ Z meščansko revolucijo se konča šele predzgodovina človeške družbe (Marx, 1969, str. 9). Meščanski revoluciji neogibno sledi proletarska, ki ustvari družbo povsem novega kova. Kakor je »predzgodovina človeštva« oznamovana z »antagonizmom, ki se poraja iz življenjskih razmer individuumov«, tako šele v proletarski revoluciji prvič nastane neantagonistična in »brezoblastniška« družba. Res je sicer, da obstajajo v Marxovem teoretičnem delu s tem razhajajoče se zamisli, ki se ujemajo s sociološko teorijo modernizacije in v katerih iz ideje o svetovno-zgodovinski cezuri med predmeščanskimi družbami in meščansko družbo odseva koncept postmeščanske družbe povsem novega kova, toda »Marxovo partijo« je opredeljevalo evolucijsko naziranje, po katerem bo razvoj moderne družbe pretrgan z novim prelomom kontinuitete in nas pravi prelom z zgodovino celo šele čaka.

Ker bi rad s sredstvi teorije družbe nekolikanj osvetlil vprašanje preloma z moderno, bom v nadaljevanju najprej pokazal, zakaj je evolucijski koncept marksizma navzdržen. V zvezi s tem je potrebno preučiti intelektualno oza-

dje, iz katerega izhaja. Potem se bom posvetil pogledom na kontinuiteto sociološke teorije modernizacije. Če so kapitalistično-teoretične trditve o notranjih mejah razvoja napačne, to še ne pomeni, da so pogledi o ustaljenosti in kontinualnosti moderne neizpodbitno pravilni. Pri tem kaže opozoriti na problemska žarišča in meje razvoja, ki majo domneve o neomejenem prilagoditvenem potencialu takih družb. S tem pa se osredotočamo na razvojne poti tistih družb, ki sicer ne zapuščajo tal moderne, a vendarle slonijo na naziranje, da prihodnosti kratko in malo ni mogoče razumeti kot golega nadaljevanja razvojnih smeri, znanih iz preteklosti. Za osvetlitev te ideje pa moramo izoblikovati nezožen sociološki pojem moderne.

II.

E. Nolte je nedavno (1983) znova energično ugotovil, da pomeni »industrijska revolucija« gonilno os v Marxovem in Engelsovem mišljenju. Zanj je le-ta odločilni dogodek v dosednji zgodovini človeštva (str. 351); nobenega drugega prevrata v zgodovini ni mogoče primerjati s tem. Z Marxovim teoretičnim delom se zato najlažje spoprimemo, če ga prebiramo kot dosledno izpeljan poskus miselnega obvladovanja nastanka docela novega družbenega reda, ki se poraja iz ruševin staroevropske družbe.

Marx in Engels se od svojih teoretsko-zgodovinskih kontrahentov ne razlikujeta po poudarjanju te svetovno-zgodovinske cenzure, temveč po tem, da računata z vnovičnim in popolnim prekucom »komercialnega sistema«, nastalega v industrijski revoluciji, kot z nasledkom ravno te revolucije (prim.: Nolte, str. 510). To revolucionarno-teoretično prepričanje je v poglavitnih potezah optano splošno dobro in ga zato ni potrebno na široko utemeljevati. V jedru pomeni prepletanje dejavno-teoretskega mišljenja, ki postavlja v središče kolektivne akterje, in strukturalističnega mišljenja, ki operira s sistemskimi problemi. »Če to izrazimo s preprostim obrazcem, se moderna družba v Marxovih in Engelsovih očeh razvija tako, da stopa vse od začetka industrijske revolucije vse močnejše v ospredje kapitalski odnos, namreč pretvarjanje delovne sile v blago in vnovčenje le-tega pod vodstvom kapitalistične direkcije, tako da naposled družbo oblikujeta v poglavitnem le še oba glavna razreda, razred kapitalistov in razred proletarcev. Od obeh doseže slednji, številčno vse močnejši, na koncu ravno tako neizbežno in popolno zmago, kakor jo je nekoč dosegla buržoazija v svojem boju zoper fevdalni sistem (prav tam 466 f.). Meščanska revolucija je zgled za proletarsko. Kakor se je buržoazija uveljavila na račun plemstva, tako se bo proletariat uveljavil na račun buržoazije in prevzel oblast. Seveda pa bi bile takšne revolucije kot projekti kolektivnih akterjev obsojene na neuspeh, če ne bi merile na sistemska protislovja, ki jih s kolektivnimi akterji tudi poskušale reševati. Za splošno umevanje tega protislovja uporablja Marx pojmovno dvojico, in sicer proizvodjalne sile in proizvodjalne odnose. »Družbena formacija nikoli ne propade, preden se ne razvijejo vse proizvodjalne sile, ki jih slednja premore, novi, višji proizvodjalni odnosi se nikoli ne uveljavijo, dokler stara družba sama ne zasnuje materialnih eksistenčnih možnosti zanje« (Marx, 1969, str. 9).

S svojim zakonom tendenčnega padanja profitnega deleža je Marx poskušal nadeti tej splošni ideji o rušečem protislovju med proizvodjalnimi silami in proizvodjalnimi odnosi razčlembno dojemljivo in izkustveno preverljivo podobo. Kakor je znano, je imel Marx ta zakon za »v slehernemu pogledu ... najpomembnejši zakon moderne politične ekonomije in za sredico razumevanja najzapletenejših razmerij« (Marx, 1953, str. 634). V apokaliptično zvonečih

mislih »Temeljnega orisa« je takole strnjeno utemeljil ta zakon:

Razvoj proizvodjalnih sil, ki ga v svojem zgodovinskem razvoju spodbuja sam kapital, na konkretni točki (odpravlja) samoplemenitenje kapitala, namesto da bi ga porajal. Od določene točke naprej je razvoj proizvodjalnih sil ovira za kapital; kapitalski odnos je torej ovira za razvoj proizvodjalnih sil dela. Na tej točki vzpostavi kapital, se pravi mezdno delo, v isti odnos z razvojem družbenega bogastva in proizvodjalnih sil, ki so ga nekoč vzpostavili cehovstvo, dninarstvo in sužnji, in bo kot spona neizbežno odpravljen. S tem bo sneta zadnja hlapčevska podoba, ki si jo nadeva človekova dejavnost, podoba meznega dela na eni in kapitala na drugi strani, in to snetje samo bo posledica kapitalu podajajočega se proizvodjalnega načina; materialni in duhovni pogoji za negacijo meznega dela in kapitala, ki so že sami na sebi negacija poprejšnjih oblik nesvobodne družbene produkcije, so izidi njegovega proizvodjalnega procesa. V razhajajočih se protislovjih, krizah in krčih se zrcali vse večje nesorazmerje med produktivnim razvojem družbe in njenimi dotlešnjimi proizvodjalnimi odnosi. Nasilno uničenje kapitala, ki ga ne bodo povzročila razmerja zunaj le-tega, temveč bo nastopilo kot pogoj njegove samoohranitve, je odločilna in usodna oblika, v kateri bo našel 'advice to be gone and to give room to a higher state of social production' (prav tam 635 f.).

Definitivna meja za nadaljnji razvoj kapitalističnih sistemov se zanje zato-rej ne poraja iz konflikta med meznim delom in kapitalom, temveč iz pove-zave tega konflikta s sistemskim protislovjem, namreč iz dejstva, da kapitali-stični sistemi tako rekoč vzorčno izpolnjujejo svojo najsamoniklejšo nalogo, revolucioniranje tehnične baze produkcije. To revolucioniranje pa ima po Marxu neželen učinek, da namreč profitna stopnja upada. In na tem upadanju profitne stopnje sloni utemeljitev, da se produkcijski proces, oprt na razmerje med meznim delom in kapitalom, naposled izteče v svoji negaciji.

Ta poskus znanstvene utemeljitve neizbežnosti revolucije pa ni najboljše prenesel kritike, ki je sledila. Ekonomska razprav je neprizanesljivo razgalila šibko utemeljeno zakonitost tendenčnega upadanja profitne stopnje.² Kritika je dosegla vrhunec z dokazom, da profitna stopnja kot nasledek tehničnih ino-vacij v običajnih ravnovesnih okoliščinah in ob konstantni realni mezdi raste in ne pada.³

Z Marxovim razrednim konceptom so se ukrajvale sociološke raziskave. Zakaj izvor in gonilo industrijske sociologije pomeni polemika z Marxovo tr-ditvijo, da je proletarijat žarišče sistem ogrožajočega nemira (Lipset, 1981). Tu ne moremo nadrobno analizirati argumentov in ugotovitev, ki proletariatu opo-rekajo vlogo svetovno-zgodovinskega akterja. Zato sem se omejil na zgoščene navedbe osrednjih ugovorov.

Proletariat (pojmovan kot »strojno osebje«) se v zahodnih družbah števil-čno redči in ne raste; njegov razredni položaj se ne enoti, temveč diferencira, proletarski milje se rahlja (prim.: Mooser, 1983); konfliktne cone modernih družb niso podvržene enemu samemu in preprostemu razrednemu naspro-tju, temveč se spričo nameščencev pojavljajo novi razredni položaji, ki jih ni mogoče jasno včleniti v razredno nasprotje (denimo B. Wright, 1985); ekspan-zija kapitalističnih sistemov ne sloni neogibno na slabšanju položaja delav-cev, temveč je lahko – kot denimo po vojni – v sozvočju z izboljševanjem le-tega (prim.: Strachey, 1957). Za povojno kapitalistično državo blaginje vseka-kor drži, da njena dinamika ni temeljila na uveljavljanju »železnega meznega zakona«, temveč na razveljavljanju le-tega (prim.: Lutz, 1984). Cilj delavskega gibanja je odprava deprivacije na osnovi sodelovanja pri napredku in ne revo-lucioniranje pričujočega družbenega reda. Revolucionarni tokovi postanejo 'množično učinkoviti' kvečjemu tedaj, če pričujoči družbeni red ne priznava vsem njihovemu kakor koli že odmerjenega deleža pri gratifikacijah. V naspro-tju z naziranjem čiste teorije pa so kapitalistični sistemi tako spremenljivi, da je mogoče pravno in politično enakost in izboljšanje socialnega položaja (od-visno) zaposlenih doseči znotraj samega sistema (strnjeno o tem Przeworski, 1985). Zanikovanje te preobraževalne in prilagoditvene sposobnosti je glavna

zmota revolucionarnega marksizma (Strachey, 1957). »Socializem – zadnji stadij kapitalizma«; s to ironično opredelitvijo je Heilbrunner (1982) izrazil omejene težnje kapitalističnega razvoja.

Marxova ideja o tranzitorni naravi kapitalističnega produkcijskega načina in iz le-te izhajajoče pričakovanje proletarske revolucije pa ne šepata zgolj spričo podcenjevanja prilagoditvene sposobnosti v industrijski revoluciji nastalega družbenega sistema in precenjevanja akcijske pripravljenosti kolektivnih akterjev, temveč tudi spričo nenavadno zastrtih ciljev proletarske revolucije. Kakor je znano, Marx znanstvenemu raziskovanju ni naložil naloge, naj zasnuje podobe brezrazredne družbe prihodnosti. Vendar pa vzrok za to, da ostaja razloček med postmeščansko in meščansko družbo nejasen, ne tiči zgolj v znanstveni zadržanosti, temveč predvsem v zmoti glede stopnje sistemske diferenciacije modernih družb.

Kakor dokazuje Nolte, je Marx od nemškega idealizma prevzel idejo o »nравstveni totaliteti«. Od odprave industrijskega sistema si Marx obeta nastanek docela drugovrstnega stanja – »ukinitev slehernega odtujevanja in odprava diferenciacije in kompleksnosti v konkretnosti 'univerzalnih individuumov'« (str. 499). Sedanjost je scela postavljena na kolesje nemškega idealizma in kot takšna prepoznana kot doba razkola, razdvojenosti in popolne od-tujenosti. Kakor pri Heglu je njena osnovna značilnost tudi tukaj razhod individualne eksistence in splošnega življenja vrste. »Ko iz življenja ljudi izgine moč združitve in se nasprotja ... osamosvojijo,« govori znano mesto v Heglovem 'Diferenčnem spisu', »se porodi nuja filozofije« (Hegel, 1962, str. 14). Marx je sicer do konca zavrgel Heglovo vero v upravljivo moč filozofske refleksije, vendar pa je ohranil temeljno figuro »filozofije združevanja«. Kakor povzema Nolte, je Marxova interpretacija industrijske revolucije kot kapitalističnega produkcijskega načina podvržena nameri, da možnost ali kar neizbežnost prevrata iz abstrakcije življenja zanese v konkretnost pouniverzaljenih individuumov« (str. 488). V kritiki družbenega stanja, v katerem produkcijski proces obvladuje človeka, človek pa slednjega še ne (Marx, 1968, str. 93), je čutiti »temeljni afekt, uperjen zoper vse indirektno, zapleteno, neprepoznavno, posredovano in posredujoče, zoper diferenciranje« (str. 460), afekt, ki se ga Marx in Engels nikoli nista mogla do konca otresti. V svojem delu sta se sicer res večkrat spoprijela s »temeljnim vprašanjem«, ali se družbi lahko posreči narediti svoj produkcijski aparat ravno tako obvladljiv in prepoznaven za vse njene člane, kakor se je to domnevno posrečilo Ovnovi 'skupnosti' (str. 394), vendar pa sta se ognila streznjujočim posledicam analize, ki bi upoštevala stopnjo diferenciacije modernih družb. »Kar je 'univerzalni individuum', ki v sebi in iz sebe samega opravlja celotno družbeno delitev dela in ji zato ni podvržen, je razpoznavno v Fourierjevih vrtnarskih falanstêrah in tudi v Ovnovih vaških zadrugah, vendar pa kaže vsaj podvomiti o tem, ali lahko pojem ohrani svoj smisel tudi tedaj, če asociacija zajame vso zemljo in se je polasti vse tisto, kar so ustvarile in razvile prejšnje generacije.« (str. 508).

Če to vidimo v pravi luči, se ne moremo izogniti posledicam, ki nas pripe-ljejo k enemu izmed osrednjih vprašanj Marxove interpretacije, namreč, ali je bil »totalni idealizem«, iz katerega je izhajal Marx, kdaj opuščen v prid »materializma« (str. 329). Kakor je znano, je bil za Althuserja prelom med ideologijo in znanostjo nepreklicno dopolnjen že z »Nemško ideologijo« iz leta 1845. Toda v luči gradiva, ki ga je obdelal Nolte, se mi zdi vendarle verjetneje, da je bil Marx močnejše obremenjen z dediščino filozofije združitve, kakor je to pripravljen verjeti strukturalistična, antihumanistična interpretacija.

Načelni razloček med filozofsko in sociološko časovno diagnozo obstaja v

načinu in metodi, kako je zasnovano razmerje med razumno enovitostjo in diferenciacijo. Za »filozofijo združitve« je vodilno gledišče analize modernih družb (v njih neuresničena) »razumna identiteta«. Medtem ko ostaja v levem heglovstvu vse tja do kritične teorije vodilna zamisel »identiteta identitete in difference«, je sociološka teorija sistemov to paradigmo nadomestila z »diferenco identitete in difference« (Luhmann, 1984, str. 26).

Poleg krizno-teoretskih in filozofskih utemeljitev za tranzitorno naravo kapitalističnega produkcijskega načina obstaja še tretji splet argumentacij za isti dokazni cilj, da je lahko kapitalistično podružbljanje le prehodni pojav. Tudi tretjo različico lahko prisodimo Marxovemu delu. V središču tokrat niso protislovja glede določanja kapitalistične forme niti nasprotje med normativno idejo npravstvene totalitete in empirično realnostjo, temveč specifično »zunanje razmerje« kapitalističnega sistema. Izhodiščna figura argumentacije je Marxova teorija izkoriščanja. Spričo le-te eksistenčna in ekspanzijska sposobnost kapitalističnega sistema ne sloni na imanentni sposobnosti samoreprodukcije, temveč na vpijanju zunanjega »vira moči«. Iz svojega okolja ta nenehno črpa resurse, ne da bi le temu kdaj za to povrnil ekvivalent. Dimenzija izkoriščanja je za Marxa delo. Izkoriščanje je v svoji čisti obliki pričujoče tedaj, če skupina ljudi jemlje proizvode dela drugi skupini, s katero nima ničesar skupnega, jemlje vse do pičlega ostanka, ki ga slednja potrebuje za preživetje. Teoretični namen Marxove kritike politične ekonomije je pokazati, da je razmerje med kapitalistom in delavcem v nasprotju z videzom, ki se poraja iz pravne enakosti in uresničevanja načela subjektivne svobode, oznamovano s takšnim »jemanjem« brez nadomestila. »Skrivnost« profita je tako presežno delo delavcev.

Pri Marxu je bilo razmerje med kapitalistom in delavcem tolikanj ambivalentno, kolikor pravzaprav ni bilo zasnovano kot razmerje med sistemom in njegovim okoljem, temveč se je pogrezalo v sam sistem. Delovna sila je ravno tako blago kot vsaka druga in kot takšna oblikuje element posplošene blagovne proizvodnje. Delo, ki ga kapitalist jemlje delavcu, pa po drugi strani ni blago; toliko pri kapitalističnem gospodarskem sistemu ne gre za »blagovno proizvodnjo ob pomoči blaga« (Straffa), temveč za odprt sistem z vsaj enim »primarnim inputom«, ki ga ni zasnoval sam sistem. To figuro izkoriščanja je teorija imperializma posplošila in jo hkrati očistila ambivalence, po kateri naj bi bil objekt izkoriščanja hkrati tudi sestavni del sistema, ki je slednjega tudi zasnoval. Pri posplošenem razumevanju prilaščanje brez nadomestila ni omejeno samo na delo in proizvodnjo le-tega, temveč lahko zajema sleherno obliko resursov. Kapitalistični sistemi živijo od prilaščanja resursov, za katerih ohranjanje in vzdrževanje sami ne prispevajo ničesar – tako se glasi splošna zamisel. Pojavlja se v najrazličnejših različicah, denimo v ideji, da kapitalizem izrablja znanstveni napredek in se ga polasča kot brezplačne produktivne sile, ali v ideji, da živi le-ta od neplačanega ženskega dela ali da zapravlja ekološki kapital, si prilašča bogastva tretjega sveta.

Tudi Burkart Lutz (1984) je pri razlagi prosperitetnih faz kapitalističnega razvoja uporabil isti »osvajalski model«. Na njem je tako prosperitetna faza kapitala pred prvo svetovno vojno kakor tista po drugi temeljila na dejanju »osvajanje zemlje«: zunanjega osvajanja pred prvo in notranjega pridobivanja po drugi. S slednjim Lutz razume, da je moderni, industrijski sektor skoraj do popolnosti absorbiral tradicionalni sektor narodnega gospodarstva. Ekspanzija kapitalističnih sistemov trči na svoje meje tam, kjer ni mogoče ničesar več pridobiti. »Če se bo,« končuje Lutz svojo knjigo, »prosperiteta tudi v prihodnosti uveljavljala po istem temeljnem vzorcu, lahko vsekakor le z globoko

skepso gledamo na prihodnost zahodnih industrijskih nacij» (str. 261).

Tudi teza o »imperialističnem prisvajanju zemlje« je po moji presoji premalo prepričljiva, da bi bilo z njo mogoče utemeljiti načelno minljivost kapitalističnih sistemov. Ekonomska teorija za utemeljitev bogastva razvitih dežel kot denimo klasična teorija imperializma nikoli ni mogla docela prepričati, saj predvsem ni zmogla identificirati transfernega mehanizma, ki pri menjalnih tečajih skrbi za to, da bogastvo revnih priteka čez meje bogatih. Teorij neneake izmenjave, ki so imele nekoč precejšnjo veljavo, nihče več ne omenja, a ne zato, ker bi hotel zamolčati resnico, temveč zaradi njihove inkonsistentnosti (prim.: A. Schmidt, 1979). Razvite države večinoma trgujejo med seboj in le pičlo z nerazvitimi državami, te pa le malo trgujejo med seboj in so trgovinsko zvečine povezane z razvitimi državami. Iz tega lahko sklepamo, da lahko razvite države živijo docela brez trgovanja z nerazvitimi, nerazvite države pa ne morejo živeti brez trgovanja z razvitimi (Ward, 1981, str. 85 f.).

Tudi domnevi, da je bistveni vzrok za povojno presperiteto notranje prisvajanje zemlje z absorpcijo tradicionalnega sektorja, je mogoče tehtno ugovarjati. Nikakor nočem zanikati, da je v povojnem času napočil modernizacijski udar brez primere, katerega posledica je bil domala popoln razpad ustaljenih komunikacijskih oblik in življenjskega sloga. Z Lutzom lahko zares soglašamo v tem, da je bilo »masivno prežemanje vseh gospodarskih in življenjskih območij, ki so še sredi tega stoletja oblikovala tradicionalni sektor, z industrijsko tehniko, tržnogospodarskimi komunikacijskimi oblikami in vedenjskimi usmeritvami domala neizbrisljivo vrezano v izkušnjo ljudi, katerih spomin sega v prva povojna leta« (str. 138). »Spodjedanje« (R. Luxemburt) pričujočih družbenih razmerij je domala zrcalni učinek kapitalistične ekspanzije. Toda, ali je razpad pričujočih oblik življenja vzrok za ekspanzijo? Eno izmed najočitnejših znamenj družbenega ustroja v povojnem obdobju je v primerjavi s predvojnimi in celo medvojnimi obdobjem dramatično krčenje pridobitniških kategorij samostojnosti in »sodejavnih članov družine«. V tem se uveljavlja razmah proletarizacije, ki je odvisno pridobitniško delo uveljavil kot normalno obliko zagotovitve eksistence. Toda to še zdaleč ne pomeni, da bi moralo gospodarskemu sistemu v ekspanziji nekoč manjkati ljudi, ki bi jih bilo mogoče preobraziti v »proletarce«. Če se ozremo na gospodarsko zgodovino Zvezne republike Nemčije po letu 1970, je nekako videti, da je zmoglo gospodarstvo zaposliti okrog 22 do 23 milijonov ljudi. Toda zgornja meja 23-ih milijonov ni meja rasti, temveč zaposlovanja. Povrhu je bila rast po vojni dejavna ob nenehnem padanju delovnega volumna celotnega gospodarstva. Zakaj industrijski sektor ni zgolj mobiliziral vse večjega deleža delovne sile tradicionalnega sektorja, temveč je obenem sproščal vse večje količine njenega individualnega življenjskega časa.

Protislovno je problem v zvezi z okoliščinami, ki so vplivale na nastanek in na rast kapitalističnih sistemov, problem, ki tiči za »tezo o prisvajanju zemlje«, obdelan v raziskavah nastanka kapitalizma kot svetovnega sistema. Wallerstein (1974) je nastopil s tezo, da je bil potreben presežni dotok iz perifernih in polperifernih območij, da je kapitalizem lahko prodril v središčih (prim.: Senghaas, 1979, str. 17). To je samo razširitev dependenčne teorije G. Francka, po kateri je razvojna zaostalost Latinske Amerike in drugih držav tretjega sveta strukturno opredeljena s prenosom resursov najprej v metropole nerazvitih držav samih in nato v metropole kapitalističnega središča. Protiteza le-tega se glasi, da je racionalni kapitalizem sistem, sposoben reprodukcije. »Evropske in neevropske, danes visoko industrializirane družbe, so zvečine prodrle s svojimi lastnimi močmi – in ne zaradi včlenitve kolonialnih

držav v mednarodno delitev dela svetovne kapitalistične ekonomije devetnajstega stoletja» (Senghaas, str. 20). S sklicevanjem na Elsenhansa (1979) je Senghaas natančno opredelil to protitezo teze o transferju presežka: kapitalizem je v svetovnem pogledu edini gospodarski sistem, ki ima v sebi težnjo po inovaciji. Ekspanzijska sposobnost tega sistema sloni na tem, da bi imel na voljo produktivno tehniko in da bi jo stalno obnavljal. Obenem avtor takole opozarja na osrednjo slabost teorij o transferju presežka: »Brez dokaza o količinskem redu in uporabnosti takšnega presežka ostaja vzročnost le hipoteza, sklicevanje na teorijo neenake izmenjave (katero?), pa je sprejemljivo zgolj za šibko podkrepljeno vzročno zvezo« (str. 17).

III.

S temi ugotovitvami nisem imel namena kratko in malo zanikati kriznih procesov (še zlasti ne na mednarodni ravni) in pripisati kapitalistično zasnovanim industrijskim družbam nekakšno ultrastabilnost. Zakaj za omejenost in nestabilnost akumulacije kapitala je vendar dovolj dokazov. Bowles (1983) je denimo izpeljal povojni razmah ameriškega gospodarstva iz treh strukturnih značilnosti: iz pax-americana, iz »capital-labour accorda« in iz »capitalist-citizen accorda«. S koncem mednarodne prevlade Združenih držav in z izstopom tamkajšnjega delavskega gibanja iz ekspanzijske koalicije ter z odporom državljskih iniciativ zoper logiko dobičkarskega gospodarstva, ki vodi v popolno uničenje naravnega okolja, naj bi uplahnil tudi povojni razmah. Četudi takole argumentacijo sprejememo, se moramo vendarle spopasti tudi z vprašanjem »razsežnosti« omenjenih dejstev: ali lahko iz njih izpeljamo zgolj konstelacijo rasti, specifično za dobo, ali pa se iz njih poraja trditev, da kapitalistično gospodarstvo brez teh dejavnikov domala ne more preživeti (problemi viability)?

Omenjeni strukturni dejavniki pod vodstvom ZDA izsiljenega mednarodnega usklajevanja interesov, razrednega kompromisa in zadovoljevanja interesov porabnikov na račun naravnega in družbenega okolja se, kakor povedano, nanašajo na omejeni odsek razvoja; lahko nas sicer prepričajo o tem, »da stvari poslej potekajo drugače« in da smo pred družbenimi spremembami, vendar pa so kot argumenti, ki naj bi izpričevali načelno minljivost kapitalističnih gospodarskih ustrojov, neprimerni, in jih tudi niso razvili s tem namenom. Ostaja torej vprašanje, ali je v kriznih procesih, kakor jih obravnavajo politična ekonomija, »filozofija združitve« in dependenčne teorije, pričujoč preobrazbeni potencial, katerega sprožanje žene družbeno evolucijo čez meje z industrijsko revolucijo nastalega modusa podružbljanja. V zvezi s tem je kazalo argumentirano predstaviti tri teze: kapitalistični gospodarski sistem nima vgrajenega mehanizma, ki bi ga gnal v zlom; z uveljavitvijo takšnega sistema postanejo zahteve po ponovni vzpostavitvi »nравstvene totalitete« odveč in tak sistem pridobi možnost svojega kontinuiranja iz sebe samega in ne iz izkoriščanja svojega okolja. Najsi so te ugotovitve še tako tehtne, nikakor ne služijo temu, da bi nas odvrčale od dejstva, da se moderne družbe srečujejo z obremenjujočimi in svojevrstnimi problemskimi stanji – srečujejo s posledico le-teh, da je na rešetü vprašanje »strukturne preobrazbe« ali kontinuitete razvojne poti, na katero smo zavili z industrijsko revolucijo. Vsekakor je v sodobni zavesti močno pričujoče naziranje, da so zahodne industrijske družbe na robu družbenega preloma epohalnih razsežnosti. Nadaljnji razvoj sociologije je v marsičem odvisen od tega, ali se bo zmogla spoprijeti s temo »prelomnih sprememb« in s katerimi pojmovnimi sredstvi se je bo lotila.

Sam bi predlagal nekaj bržčas neizvirnega, da namreč kaže osrednje probleme sodobnih družb v strokovnih socioloških obravnavah pojmovati kot problemske nasledke za slednje tipičnega modusa podružbljanja. Za osvetlitev te trditve si moram najprej sposoditi strokovno-sociološki pojem modernizacije; in za sklep je potrebno nato odgovoriti še na vprašanje, ali je modifikacija za moderno značilnega modusa podružbljanja uspešen odziv na razreševanje problemskih nasledkov modernizacije. Na dlani je, da na tako velikopotezno zastavljeno vprašanje ne moremo odgovoriti v pičlem spisu in da stvari tudi s celo knjigo ne bi bili docela kos. Vseeno pa bom poskusil vsaj bežno – najsi bo to še tako nepopolno in pomanjkljivo – očrtati oziroma nakazati vsaj smer, v kateri kaže po mojem mnenju iskati odgovor na zastavljeno vprašanje.

V kritiki politične ekonomije se je Marx osredotočil na izdiferenciranje pridobitniško gospodarskih delovnih oblik iz siceršnjih dejavnosti in na erozijo neproduktivnih dejavnosti, izhajajočo iz tega procesa. Jedro te družbene modernizacije je preobrazba dejavnosti v podjetniško organizirano mezdno delo in s tem povezana uveljavitev meznega dela kot dominante oblike individualne reprodukcije. V tem procesu izluščanja dejavnosti, ki jih je mogoče rentabilno organizirati, izluščanja iz celote človekovih dejavnosti, se spreminja tako narava dela, ki si ga sprva formalno in potem vsebinsko podvrže kapital, kakor tudi narava sebi prepuščenih domačih in vsakdanjih opravil, ki se izmikajo nadzorstvu kapitala.

Kar je z gledišča neposrednega proizvajalca videti kot posploševanje meznega dela, je z gledišča kapitala uveljavljanje kapitalskega odnosa. Kot proces »nenehnega oplajanja vrednosti« se kapital ne nanaša samo na mezdno delo, temveč predvsem sam nase. Kot vrednost, ki se nanaša sama nase, je v poglavitnem: proces akumulacije kapitala. Kapitalistično gospodarstvo se od poprejšnjih gospodarskih oblik ne razlikuje po samem kovanju presežka, temveč po vnovični naložbi tega presežka.

Če se vprašamo, zakaj je tak samonanašajoč proces oplajanja vrednosti mogoč šele na tleh moderne, trčimo na drugo temeljno potezo družbene modernizacije, potezo, s katero se je Marx seznanil pri študiju Heglove filozofije prava in ki jo marksistična literatura tematizira kot »ločitev ekonomskega od političnega«. Šele s funkcionalno diferenciacijo obeh sfer nastane sfera ekonomije in politike v modernem pomenu te besede. Funkcionalna diferenciacija pomeni pri tem dvoje: osredotočanje izdiferenciranega sistema na zanj osrednji referenčni problem in avtonomizacija, zamišljena kot obdelava tega referenčnega problema s kriteriji, specifičnimi za sistem, upošteva abstrakcijo vplivov, ki jih ima osredotočanje na zgolj lastne naloge, na druge sisteme, in ob abstrakciji njihovih racionalnostnih standardov. Podjetja se denimo osredotočajo na gospodarske probleme (in ne na zemljiško načrtovanje) in jih rešujejo kot gospodarsko opredeljene probleme, upošteva specifična gospodarnostna merila.

Poleg strukturno-ekonomskega vidika zajema modernizacija tudi simbolično-kulturni vidik (prim.: Eisenstadt, 1979). Na ravni kulture pomeni modernizacija »diferenciacijo vrednostnih sfer« znanosti, morale in umetnosti, (Habermas, 1981) in sicer kot posledico univerzalno-zgodovinskega procesa odčaranja, v katerem se bo religija kot »pečat« razletela na »totaliteti navedenega spleta življenja« (Habermas, 1985, str. 104). Kakor omenja sam Habermas, kaže idejo o kulturni modernizaciji kot vzajemnem osamosvajanju sfer znanosti, morale in umetnosti pripisati Maxu Weberu: »Max Weber,« je zapisal na posebno vidnem mestu, (Habermas, 1981a str. 452), »je kulturno moderni-

zacijo označil z razlago, da substančni um, izražen v religioznih in metafizičnih podobah sveta, razpada na tri momente, ki so eno le še formalno (v obliki argumentiranega utemeljevanja). Ker podobe sveta razpadajo in je tradicionalno podedovane probleme, razcepljene spričo specifičnih gledišč resnice, normativne pravilnosti, avtentičnosti ali lepote, zdaj mogoče obravnavati kot vprašanja spoznavanja, zdaj kot vprašanja pravičnosti in zdaj kot vprašanja okusa, se v novem času srečujemo z izdiferenciranjem vrednostnih sfer znanosti, morale in umetnosti.« Razlaga enovitosti uma pa je že gonilni motiv Kantove filozofije in velja v sociologiji za dediščino kantovstva. Razcepitev enovitega uma na raznotere vrednostne sfere je teoretično učinkovito orisana v treh Kantovih kritikah, zato je denimo Rickert imel Kanta upravičeno za »filozofa moderne kulture« (Rickert, 1924, prim. posebej: str. 141 in kasneje).

Modernizacija ima še tretji vidik: racionalizacijo sveta življenja (Habermas). Proces modernizacije se ne sproži tako, da nastanejo posamični sistemi s specifičnimi funkcijami; ravno tako pomembno je dejstvo, da je ena sfera »družbe« izpuščena iz »skupnosti«. Če prav vidim, Habermasov pojem sveta življenja nadomešča tisto predmetno območje, ki ga Parsons imenuje družbena skupnost in na katerega meri Tönniesovo »Razločevanje med skupnostjo in družbo. Že Tönnies (1982) je ugotovil, da se – kolikor bolj napreduje družbeni razvoj – tolako hitreje pojema ne le družbeno življenje kot takšno, temveč družbeno življenje skupnosti, poraja novo, iz potreb, interesov, želja in odločitev delujočih oseb izhajajoče vzajemno učinkovanje, se nato vse bolj krepi in polagoma prevlada« (str. 38).

Življenjski svet, osvobojen gospodarskih in oblastvenih preračunljivosti, postaja domena jezikovnega sporazumevanja. Habermas je razločeval tri funkcije tega sporazumevanja: kulturno reprodukcijo, socialno integracijo in socializacijo. Torej je odločilnega pomena, da so tudi te funkcije podvržene modernizaciji, ki jo Habermas razlaga kot proces racionalizacije. Glede na kulturno reprodukcijo se racionalizacija funkcij življenjskega sveta izteče v povečani refleksivnosti; nobena, še tako častitljiva tradicija naj poslej ne velja več na slepo, ne da bi jo preverjali. Z oziroma na socialno integracijo pomeni racionalizacija toliko kot generalizacija vrednot. (Izoblikovanje univerzalističnih norm) (prim.: Nelson, 1977, univerzalna bratovščina ljudi), v zvezi s procesi socializacije pa je racionalizacija dejavnik večje individualizacije. V refleksiviziranju kulture, generaliziranju vrednot in norm in v zaostreni individualizaciji podružbljenih subjektov obstaja potemtakem normativna vsebina moderne (prim.: Habermas, 1985, str. 400).

Ali imajo ti trije vidiki modernizacije skupno korenino, ali pa morebiti obstajajo nepovezani in sami zase? Skupni imenovalec imajo po moje v tem, kar bi lahko skupaj s Tönniesom imenovali izmikanje vezi skupne narave ali takole izrazili z Dahrendorfovo (1979) pojmovno dvojico »opcij« in »ligatur«: število opcij raste, vezi pa plahnijo. Na prehodu v moderno se pretrga kulturna mreža, ki je v tradicionalnih družbah povezovala različne dejavnosti v celoti življenjskega toka; medtem ko so tradicionalne družbe normativno integrirane, v modernih družbah ni več primerljivega normativnega središča, ki bi lahko uveljavljalo zahtevo po usmerjanju razvoja tistih potencialov, ki so pričujoči v posameznih sferah dejavnosti. Za gospodarsko področje je Marx z besedami o »oplajanju vrednosti« kot »neizmerne gibanja« (Marx, 1968, str. 167) postavil impresivno formulacijo za elementarno stanje izluščenja (privatizacije) iz poprejšnjega življenjskega reda.

S prehodom na funkcionalno diferenciacijo, v kateri vidi neoevolucionizem odločilno novost na poti moderno, se razpoči tisti življenjski spoj, ki ga je

Hegel imenoval »nравstvena totaliteta« in o katerem je Marx sodil, da ga je mogoče ponovno oživiti z odpravo meščanske družbe ob ohranitvi civilizacijskih pridobitev. Za ločitvijo neposrednega proizvajalca od proizvodnih sredstev se skriva ločitev osamosvojenega gospodarskega procesa od družbene skupnosti. Zato teorija, ki vidi v institucionalizaciji kapitalskega odnosa in v monetarizaciji delovne sile le razredno nasprotje, spregleduje pravi, v središču modernizacije pričujoč proces, osvobajanje gospodarstva iz družbenih in kulturnih vezi staroevropske družbe in s tem povezano preobrazbo gospodarstva v »samoreglementirano področje«. Iz prepletanja obeh procesov: ločitve delavcev od proizvodnih sredstev, torej nastanka razrednega nasprotja, in ločitve družbe od skupnosti se poraja že omenjena nejasnost glede ciljev socialističnega prevrata. Za Marxa je bila odprava razrednega ustroja in raztopitev sistemske samosvojsosti funkcionalno izdiferenciranih in konkretiziranih področij interakcije engten sindrom« (Habermas, 1985, str. 412). Pri programih socialističnih strank je nejasno vsaj to, ali njihova uresničitev pomeni »le« odpravo delavčeve podrejenosti kapitalu in odpravo dohodkov, ki niso plod dela, ali pa meri odprava zasebne lastnine tudi na zastoju tiste diferenciacije, ki pomeni jedro moderne družbe.

Ali je sploh mogoče ustaviti izluščenje gospodarstva iz družbene skupnosti? In ali je odprava zasebne lastnine učinkovito sredstvo za ta cilj? Ali si je zanj sploh vredno prizadevati? Kaj je napak z diferenciacijo? Če ob tem nadvse resno upoštevamo celovito preobrazbo družbenih temeljev na prehodu v moderno, si na ta vprašanja ne moremo pritrdilno odgovoriti. Sicer si je mogoče zamišljati družbene razmere – in v skladu s tem snovati strategije za reintegracijo ekonomije v »družbeno skupnost« – v katerih bo gospodarstvo blažje ločeno od družbene skupnosti in bo bolj nasledek svojega okolja. Toda strategije reintegracije, tudi parcialne reintegracije, vedno znova zadevajo ob problem izgube pri opravljanju gospodarsko-specifičnih funkcij. Tudi sama vzročnost odprave zasebne lastnine je vse prej kot nekaj jasnega in nedvornega. Ali bi bilo mogoče imeti gospodarski ustroj brez zasebne lastnine proizvodnih sredstev za predhodnika tistega z zasebno lastnino – okoli tega vprašanja se že 150 let vrti politično nazorska debata – ob vse manjši prepričljivosti socialističnih argumentacij. Ta debata se je osredotočila na zagovarjanje – ali zavračanje – nasprotja med delom in kapitalom; vendar pa se je ognila tematizaciji ločitve gospodarstva in družbene skupnosti, ločitve, katere izhodišče je ravno tako zasebna lastnina proizvodnih sredstev. Zamisli o občedružbeni spremembi, zamisli, ki izhajajo iz odprave zasebne lastnine, pa predvidevajo, da obstaja center, ki družbo organizira. Kolikor bolj diferenciran in s tem kolikor bolj decentraliziran je družbeni ustroj, toliko manj utemeljene so takšne predstave.

Ločeno od vsakokratne intelektualne provenience te družbene teorije so si v različnih zametkih le-te vse od 18. stoletja vseskozi prizadevali s sorodnimi pojmi izriniti bistvo tistega velikega družbenega preloma. Glede na izhodišče tega prevrata gre v negativnem pogledu za izluščenje gospodarstva iz družbenih in normativnih vezi; Polanyi je za ta proces skoval izraz »disembeddedness«. Glede na končni namen se konstitutivno znamenje procesov modernizacije pojavlja kot nekakšna 'samonanašanje brez pridržkov': vsi ustroji in vsi procesi so samoelekcije iz okoliščin, ki so zmeraj pričujoče in ki bi se lahko tudi drugače zasukale (prim.: Luhmann, 1984). Najsi se opredelimo za Lukasevo (1986) »čisto podružbljanje« ali za Freyerjeve (1961) »sekundarne sisteme«, ostaja temeljna misel zmeraj ista: modernizacija obstaja v osvobajanju in osamosvajanju sfer delovanja. Toda tega procesa ne bi dobro razumeli, če bi

imeli za njegovo posledico porajanje stanja »breznormativne socialitete«. Razpočila se bo samo npravstvena totaliteta starega sveta, zasidrana v religiozni podobi sveta. Moderni človek se ne nahaja več »v okviru«, temveč je – če povemo z Durckheimovim izrazom – »desencadré« (padel iz okvirja). Ta izraz, kakor poudarja Freyer, kajpak ne pomeni, da se človek ne nahaja v nikakršnem družbenem redu, (temveč celo v zelo zapletenem redu), vendar ta red ni okvirje, ki ga oklepa, temveč pentljasta mreža, ki ga zgolj sili k dejanjem« (Freyer, 1961, str. 97).

VI.

Modernizacija torej pomeni: diferenciacija in smiselna usmerjenost te diferenciacije je emancipacija od tradicionalnih, podedovanih življenjskih redov. Od konservativne različice te temeljne ideje se kritična v načelu ločuje le po tem, da vzpostavlja razumno identiteto družb (ne da bi zmogla jasno prikazati, v čem naj bi te obstajale), medtem ko ima konservativna teorija ravno takšne zahteve za »staroevropsko miselnost«. Za sociološko teorijo diferenciacije obstaja modernost modernih družb natanko v tem, da sploh ne morejo izoblikovati takšne razumne identitete. Njihova načelna gonilna oblika izvzema izoblikovanje gledišča, s katerega bi bilo mogoče razsojati o racionalnosti ali iracionalnosti družbe. (prim.: Breuer, 1983, str. 601).

Bistvena posledica tega novega v industrijski revoluciji nastalega »decentralnega« in »samonanašujočega« modusa podružbljanja je v tem, da v posamezne »povratno-referenčno« izoblikovane podsisteme niso več vgrajena prekinjevala za doseganje njihovih območno-specifičnih ciljev. Obstajajo sicer zunanji »constraints« (denimo pomanjkanje), zato pa ni omejevalnih pravil, specifičnih za subsisteme, ki bi izdiferenciran sistem ovirala pri prizadevanju za njegov cilj. Kakor poudarja Luhmann, ne obstajajo denimo nikakršne specifične ovire, ki bi vzgojitelja odvrčale od vzgajanja, nikakršne znanstvene zavore za proizvodnjo resnic in nikakršni gospodarski razlogi zoper prizadevanje za dobiček. Od tod navsezadnje nenehno doživljanje pospeševanja (Kosellek, 1977), vse naglejše dinamike inovacij in revizije sestavov v družbi, v kateri je spreminjanje postalo »morale canonique« (Gumbrecht, 1978, str. 126).

Ta morala preobraževanja in »mentaliteta izboljševanja« je izredno nesorazmerno razporejena po družbenem sistemu. Kakor je videti, je njena domena tehnična baza družbe, tarča njenih napadov pa so konkretne navade in običaji, ki razpadajo in stopajo v ozadje. Rastoča industrijsko-kapitalistična družba razkrajja vse pričujoče življenjske oblike, nenehno izumlja nove proizvode in proizvodne postopke in golta še zadnje cone neokrnjene narave. Toda v razmerju do družbenih kategorij, ki jih je ustvarila sama industrijska revolucija, se vede konservativno. Te evolvirajo, vendar se izmikajo načrtovanim spremembam.

V modernih družbah je postalo vse nadvse kontingentno, hkrati pa toliko vkalupljeno v »sistemske« splete, zasedene z interesi, da – kakor je videti – »nič več ne gre«. Kaj je mogoče še spremeniti: avtomobilski promet, razdeljevanje dohodka ali vsaj čas zapiranja trgovin? Izkušanje trdnosti družbenih razmerij se zmedeno pleteta z zavestjo o kontingentnosti.

Če upoštevamo, da je zasebno, normativnih ovir osvobojeno, denarno vodeno konkurenčno gospodarstvo vir tehničnih inovacij in povečevanja možnosti izbire, priložnosti porabe itd., tedaj – če hočemo ohraniti to opcijo stopnjevanih opcij – odprava le-tega ne sme biti opcija. Obstajajo torej sestavi, v

katere ne kaže drezati, če nočemo prizadeti prilagoditvene sposobnosti modernih družb. Vsekakor je pri zadevnih teoretskih izhodiščih vselej sporno, za katere institucije pri tem vsakokrat gre.

Tudi brez navajanja tistih struktur, ki se ravno zato ne smejo spreminjati, da se lahko porajajo nove spremembe, lahko poskusimo imenovati osrednji problem družb, ki se nenehno modernizirajo, tako da se osvobajajo tradicionalnih podedovanih vezi. V ta namen je funkcionalizem ponudil kategorijo integracije. Integracija se nanaša na uglašenost in relacioniranje deloma sistemov družbe, deloma vzajemnega delovanja individuumov. Poleg problemov v zvezi z integracijo sistemov in družbeno integracijo obstajajo veliki problemi tudi v zvezi z vplivi razvoja v družbenih subsistemih na naravno in kulturno okolje družbe. Ali decentrirana družba, ki razpada v funkcijske sisteme in ki je kot takšne ne ohranja več nobena skupna življenjska oblika, lahko v celoti nadzira delovanje novosti, ki se porajajo v posameznih subsistemih, na okolje družbenega sistema?

Za kaj gre, si lahko ponazorimo tako, da nadaljujemo stopnjevanje funkcije znanstvenega ali gospodarskega sistema. Naravoslovna znanost je dosegla tudi stopnjo razkrojevalne in rekombinativne zmogljivosti, pri kateri so postali tudi najelementarnejši temeljni kamni narave dostopni za manipulacijo. Jedrski tehniki se je posrečilo prodreti v atomsko jedro; genetska tehnika se danes na podoben način polašča človekove dedne substance. Če je narava vse manj tisti sestav, s katerim mora družba računati, saj ima slednja na voljo tehniko, pred katere posegom niso več varni navidez še tako trdni sestavi, tedaj vse to tako vpliva na samo družbo, da pri opisu njenega dramatičnega stanja ni mogoče pretiravati. Človeku ni treba kratko in malo pomisliti na ekstremni primer samouničenja človeštva v atomski vojni (za katerega bi bilo odgovornost napak pripisovati znanstvenemu sistemu), da bi spredel, da novosti, proizvedene in delu družbe, vplivajo na sestav družbe kot celote. Podobno velja za vplive ekonomskih proizvodnih procesov na naravo. V tem primeru ne gre za manipulacijo narave z znanstvenimi posegi, temveč je le-ta spričo izrabe resursov, uničevanja zemljišča, iztrebljanja vrst na eni strani ter onesnaževanja s škodljivimi snovmi na drugi kot celota ogrožena v svojem sestavu, ogrožena z nasledkom, da postaja katastrofalno povratno učinkovanje na družbo toliko verjetnejše, kolikor svobodneje poteka uničevanje narave. Bilo bi sicer poenostavljeno imeti gospodarstvo za edinega krivca za uničevanje okolja, toda s primerom vplivov gospodarskih procesov na naravno okolje je mogoče isti problem toliko osvetliti, da je moč ugotavljati, ali v sebi diferencirana družba poseduje možnosti, da vpliva na takšne procese, ki ogrožajo družbeni sistem v celoti, in katere so te možnosti v konkretnih primerih.

Po moje moramo ostro ločevati med problemom integracije, pojmovanim kot medsebojno prilagojenost delnih sistemov družbe, in kompatibilnostjo družbenih razvojev s spremembami v njihovem naravnem okolju, spremembami, ki so jih sami sprožili. Če navedem primer: povečanje opcij, ki ga omogoči ekspanzija izobraževalnega sistema (za vse večji del prebivalstva postaja udeležba pri izobraževalnih procesih izbirna možnost), sicer lahko negativno vpliva na gospodarstvo, vendar pa to ni neizbežno, če ni izobraževalni sistem predrag ali če norme, ki vladajo v njem, posegajo tudi v gospodarski sistem itd. Tovrstnih integracijskih problemov ni mogoče zanikati, vendar pa so vselej obstajali in zaradi tega po moje ni razloga, da bi probleme tega tipa navajali kot utemeljitev za zaviranje izdiferenciranja in se tako opredelili za korekturo modusa podružbljanja, ki prežema moderno. Nikakor ne drži, da specifikiranje funkcij in večanje zmogljivosti v podsferah le otežuje probleme

drugih podsfer; to »sosednje« funkcijske sisteme le razbremenjuje in jim olajšuje reševanje nalog. Kolikor bolje, denimo, deluje gospodarstvo, toliko več davčno izpeljivih resursov pošilja političnemu sistemu za reševanje njegovih nalog. Moderne družbe so v načelu sposobne spoprijeti se s problemi vzajemnega razmerja med podsistemi.

Zares hudi problemi se raje pojavljajo na področju ogrožanja naravnega in kulturnega okolja družbe. Problemov na tem področju ni mogoče kratko malo razložiti z diferenciacijo. Lahko ostanejo dolgo prikriti, že zgolj zaradi tega, ker variirajo skupaj s kapaciteto, ne družbe, temveč njenega okolja. Čas, ob katerem se pojavijo, je zato nadvse kontingenten. Ko pa se pojavijo, so docela zmožni ogroziti obstoj modusa podružbljanja, temelječega na normativni sprostivni. Ker pa je korak od »samoniklega« do »čistega« podružbljanja izreverzibilen, ne kaže drugega kakor iskati tiste modifikacije tega tipa podružbljanja, ki potekajo na njegovih tleh.

Problemi, ki nastajajo iz povratnih učinkov spreminjanja naravnega (in kulturnega) okolja na samo družbo, vsiljujejo vsaj vprašanje, ali stopnja diferenciacije modernih družb sploh dopušča, da se družba spreminja kot celota. Kakor poudarja Habermas, je praktična filozofija nekoč za obvladovanje krize velikopotezno ponujala sredstvo revolucionarne prakse (1985, str. 415). Toda ne le, da je to sredstvo iz razlogov, ki smo jih obravnavali v drugem poglavju, izgubilo svojo verjetnost, ob tem se tudi ni oziralo na problem razmerja družbe do človekove notranje in zunanje narave.

Mlajša sociološka literatura v zadnjem času pod različnimi gesli (»Nova družbena gibanja«, »Remoralizacija«, »Razdiferenciacija«, »Refleksija«) obravnava možnost obćedružbenega krmiljenja. Vsem tem teoretskim poskusom, razvitim pod temi gesli, je skupno negativno izhodišče spričo vse manjšega zaupanja v sposobnost političnega sistema, da usmerja obćedružbeni razvoj. Z gledišča teoretske diferenciacije se tudi politični sistem kaže le kot podsistem družbe. Čeprav ima nalogo sprejemati obćedružbeno zavezujoče odločitve, v sebi ne more idealno poosebljati celotne družbe. Iz relativne avtonomizacije podsistemov pa ne sledi zgolj dejstvo, da tudi politika gleda na družbo z gledišča svojega specifičnega podsistema, temveč tudi to, da so učinki državnega delovanja negotovi. Če je bila vsa socialdemokratsko-socialistično obarvana reformna debata v znamenju preceñjevanja možnosti načrtovanja in v znamenju podceñjevanja, kar zadeva težavnost obravnave socialne preobrazbe kot projekta, si je danes utrla pot nekakšna kvazi-»modernizacijsko-teoretična« streznitev. Ta pa hkrati spodbuja k iskanju takšnih možnosti usmerjanja, ki bodo upoštevale stopnjo diferenciacije modernih družb. Omejil se bom na nekaj pičlih ugotovitev v zvezi z omenjenimi gesli.

Pogoj za učinkovitost Novih družbenih gibanj (primerjaj v zvezi s tem: Japp, 1986) je obstoj javnosti, v kateri si lahko družba, najsi je še tako razcepljena, izoblikuje skupno razdeljeno problemsko definicijo. Le-ti po kanalih javne razprave vplivajo na ravnanje države. Njihovo učinkovitost opredeljuje več zadržkov: posrečiti se jim mora, da si utrejo pot v javno zavest; ta javna zavest mora biti tudi dejansko mesto intersubjektivnega sporazumevanja; postavlja se vprašanje, ali država tudi zmore, kar naj bi hotela. Kar zadeva umiranje gozdov, se je novim družbenim gibanjem vsaj posrečilo kolektivno definirati ta problem, toda ali lahko kaj podobnega pričakujemo tudi za področje genske tehnologije?

Nemara najbolj znani primer prizadevanja, da bi z moraličnimi diskusijami (etičnimi komisijami itd.) obvladovali obćedružbene posledke razvoja v enem podsistemu, je gensko-tehnološko raziskovanje. Takšne diskusije sicer

pripravijo nekatere odgovorne raziskovalce do tega, da se odpovedo nadaljnemu raziskovanju, vendar pa je nadvse dvomljivo, ali zmorejo vplivati na smer in ustaviti naglico znanstvenega izumljanja.

Ko iščemo možnosti usmerjanja, se lahko ustavimo ob procesih razdiferenciranja. Če drži, da so nova torišča ogroženosti, izhajajoča iz uničevanja zadnjih ostankov samostalnosti in lastne logike subjektivne in objektivne narave, povezana s procesom diferenciacije modernih družb, je pametno iskati izhod v vse večjem prepletanju funkcijskih območij. Buss (1983) meni, da se že kaže strukturna preobrazba, ki bi jo bilo mogoče razložiti kot razdiferenciranje. Pri tem se sklicuje na križanje trga in družbe v »komunikativni tržni javnosti«. »Moderni tržni sistem je oznamovan s kontrastnim prepletanjem strateške in komunikativne tržne racionalitete, z vzporedno potekajočimi procesi izdiferenciranja in razdiferenciranja« (str. 155). Ta strukturna sprememba naj bi terjala preformuliranje sistemsko-teoretično teorijo evolucije in njenega jedra, teorije diferenciacije, preformuliranje z uvedbo teorema razdiferenciranja.

Medtem ko se teorija diferenciacije osredotoča na »domala ad infinitum rastoče relativno osamosvajanje, samoracionalizacijo in funkcionalno specializacijo družbenih subpodročij«, stopa s konceptom razdiferenciranja v ospredje »preklic strateške samoracionalitete notranjeekonomskih procesov« (str. 165). Kakor se pri diferenciaciji stekata dva procesa, specifikacija funkcij in avtonomizacija za svoje funkcije specializiranih podobmočij, tako je mogoče tudi v kompleksu razdiferenciranja razločevati funkcijsko difuzijo in heteronomizacijo. Glede na gospodarstvo pomeni funkcijska difuzija prevzemanje drugih funkcij, denimo izobraževanja z gospodarstvom; relativna heteronomizacija zadeva odpiranje podsistema za sistemu tuje norme delovanja in kriterije racionalitete. V prvem primeru si gospodarstvo prizadeva za druge in ne za gospodarske cilje, v drugem odloča v skladu z drugimi in ne gospodarskimi kriteriji. Je takšno pričakovanje realistično? Dvomi v zvezi s tem so pripeljali do tega, da se je zadnja diskusija o teoriji usmerjanja, diskusija, ki jo je sprožil problem, ali družbeni sistem sploh zmore zaznati svoje vplive na druge sisteme in jih s samokrmiljenjem obvladati, izrekla za »refleksijo« kot za zadnji izhod, ki je še ostal (prim. samo: Tuebner/Wilke, 1984, Luhmann, 1984).

S pojmom refleksija lahko v splošnem razumemo samoomejevanje družbenega podobmočja pri prizadevanju za območno-specifične cilje. Takšno samoomejevanje ali obzirnost je lahko sicer racionalna za ogroženo okolje, vprašati pa se seveda kaže, v kakšnih okoliščinah je zastajanje, »odspeševanje« ali zaviranje denimo gospodarstva ali znanstvenega raziskovanja racionalno tudi za slednje samo. Samoomejevanje je v konfliktu s svojim lastnim interesom. Če svojega interesa ni mogoče obiti, bi morali nastopiti mehanizmi, ki bi ta lastni interes porabili za reduciranje negativnih vplivov na sistemsko okolja. Ekološko-politična diskusija zato priporoča oblikovanje ekonomskih motivov za preprečevanje uničevanja okolja. Ta cilj bi bilo mogoče doseči s povečanjem cen za pravico do izrabe narave. Denar lahko sicer pogubno vpliva na odnose sveta življenja, vendar pa je »kot takšen za okolje neškodljiv«, je menil Bonus (1985). Za varstvo naravnega okolja je nemara priporočljivo prevesti politične nasvete kot ogibanje onesnaževanja okolja v jezik cen, stroškov in dobička. Učinkovitost tega prevoda izhaja iz tega, da goji gospodarstvo skupaj s svojim denarjem poseben jezik in samo tega razume. Toda, ali velja isto tudi za moderne znanosti in za njihovo težnjo po vse hitrejšem razgrajevanju in vnovičnem spajanju pričujočega? Ali je znanstvena resnica ravno tako specialni jezik?

Osrednji problem današnje dobe se – tako je argumentiral spis – poraja iz »sproščanja«; »ligatur« ni mogoče kratko in malo vzeti iz shrambe tradicije, temveč morajo biti same proizvedene (denimo v obliki novih družbenih gibanj, z remoraliziranjem, razdiferenciranjem, refleksijo). Ali mar niso potem možnosti za zlom tistih razvojnih smeri, ki so pripeljale v nove nevarne cone, na moč majhne? Najsi bo skepsa o tem še tako razširjena, na rezultate sociološke teorije modernizacije se ne more sklicevati. Slednja v skladu s svojo ireverzibilnostjo obravnava le sam »moderni« tip podružbljanja in ne konkretne ureditve izmenjave med družbo in njenim naravnim in kulturnim okoljem. Kolikšno ogrožanje okolja prenese konkretna družba, je odvisno od številnih dejavnikov, ki so tudi sicer tema socioloških raziskav: denimo od institucionalnih razmer, kulturnih dejavnikov in razdelitve moči med družbenimi skupinami.

Ali torej obstaja postmoderna družbena razvojna stopnja? Odgovor na to vprašanje je odvisen od tega, kako je proces modernizacije razložen v tekmujočih teoretskih izhodiščih. Če moderna pomeni meščansko kapitalistično dobo, tedaj postmoderna družba ni zgolj teoretično mogoča, temveč tudi že obstaja, in zagotovo več kot polovica človeštva živi v družbenih ureditvah, ki veljajo za nemeščanske. Če pa težišče modernizacijskega dogajanja preide na osamosvajanje od podedovanih življenjskih redov, stopi v ospredje ekspanzionizem vseh podsistemov kot osrednji posledični problem tega razvoja. V perspektivi teorije osvobajanja in diferenciranja postmoderni stadij v smislu nazadovanja tega procesa po temeljnih pogledih teorij ni mogoč. Vendar pa ima prihodnost teoretično in praktično nalogo brzdati »ekspanzionizem« specifičnih modernih institucij, tako da slabosti tega procesa ne bi izničile njegovih prednosti.

Prevedel Štefan Vevar

LITERATURA

1. Althusser, L. (1968): *Für Marx*, Frankfurt.
2. Bonus, H. (1985): *Gesetz der Natur. Marktwirtschaft und Umweltschutz sind kein Widerspruch*. In: *Die Zeit*, Nr. 41, 4. 10. 85.
3. Bowles, S., Gordon, D. M., Weißkopf, T. E. (1983): *Beyond the Waste Land. A Democratic Alternative to Economic Decline*, New York.
4. Breuer, S. (1983): *Sozialgeschichte des Naturrechts*. Opladen.
5. Buß, E. (1983): *Markt und Gesellschaft*. Berlin.
6. Dahrendorf, R. (1979): *Lebenschancen*. Frankfurt.
7. Eisenstadt, S. N. (1979): *Tradition, Wandel und Modernität*. Frankfurt.
8. Elsenhans, H. (1979): *Grundlagen der Entwicklung der kapitalistischen Weltwirtschaft*. In: Senghaas, P. (Hrsg.): *Kapitalistische Weltökonomie*, Frankfurt.
9. Flora, P. (1974): *Modernisierungsforschung: Zur empirischen Analyse der gesellschaftlichen Entwicklung*, Opladen.
10. Frank, A. G. (1968): *Kapitalismus und Unterentwicklung in Lateinamerika*. Frankfurt.
11. Frank, M. (1983): *Was ist Neostrukturalismus?* Frankfurt.
12. Freyer, H. (1961): *Theorie des gegenwärtigen Zeitalters*. Stuttgart.

13. Gumbrecht, H. A. (1978): *Modern, Modernität, Moderne*. In: Brunner, O., Conze, W., Kosellek, R. (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe*. Band 4.
14. Habermas, J. (1981): *Theorie des kommunikativen Handelns*. 2 Bände, Frankfurt.
15. Habermas, J. (1981a): die Moderne – ein unvollendetes Projekt. In: ders. (Hrsg.) *Kleine politische Schriften*. S. 444 ff. Frankfurt.
16. Habermas, J. (1985): *Der philosophische Diskurs der Moderne*. Zwölf Vorlesungen. Frankfurt.
17. Hegel, G. W. F. (1962): *Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie*. Hamburg.
18. Heilbroner, R. L. (1982): *The Future of Capitalism*. In: Challenge, S. 32 ff.
19. Japp, K. P. (1986): *Neue soziale Bewegungen und die Kontinuität der Moderne*. In diesem Band.
20. Kosellek, R. (1977): 'Neuzeit' – Zur Semantik moderner Bewegungsbegriffe. In: Ders. (Hrsg.): *Studien zum Beginn der modernen Welt*. Stuttgart, S. 264 ff.
21. Lipset, S. M. (1981): *What ever happened to the Proletariat? An Historic Mission Unfulfilled*. In: *Encounter*, Vol. 56, S. 18 ff.
22. Lukacs, G. (1968): *Geschichte und Klassenbewußtsein*. Neuwied-Berlin.
23. Luhmann, N. (1984): *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt.
24. Lutz, B. (1984): *Der kurze Traum immerwährender Prosperität. Eine Neuinterpretation der industriellkapitalistischen Entwicklung im Europa des 20. Jahrhunderts*. Frankfurt.
25. Marx, K. (1953): *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie (Rohentwurf)*. Berlin (DDR).
26. Marx, K. (1968): *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie*. Marx-Engels Werke Band 23. Berlin (DDR).